

Recenzja poprawionej rozprawy doktorskiej

Pana magistra Maksymiliana Wocha pt. *Pomiędzy polityką a religią. Obraz instytucji tulku w społeczności tybetańskiej na uchodźstwie w kontekście kontrowersji związanej z podwójnym wyborem panczenlamów, na podstawie badań terenowych w Dharamsali* napisanej w Instytucie Religioznawstwa Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego pod kierunkiem naukowym Pana dr hab. Artura Przybysławskiego, prof. UJ, Kraków 2020

Poprawiona rozprawa doktorska pana magistra Maksymiliana Wocha przekazana pocztą elektroniczną do ponownej recenzji w dniu 5 maja 2021 została poszerzona w znaczący sposób o elementy, które uprawniają do ponownej oceny. Pozwolę sobie zaprezentować ją odnosząc się do poszczególnych kryteriów formalnych recenzji (numeracja stron wg poprawionej wersji).

1. Temat i tytuł doktoratu

Tytuł pracy doktorskiej pt. *Pomiędzy polityką a religią. Obraz instytucji tulku w społeczności tybetańskiej na uchodźstwie w kontekście kontrowersji związanej z podwójnym wyborem panczenlamów, na podstawie badań terenowych w Dharamsali*, który w mojej poprzedniej i obecnej ocenie nie odpowiada w pełni tematowi prezentowanej rozprawy, niestety nie może być zmieniony ze względów formalnych, bowiem zmiana tytułu na bardziej adekwatny oznaczałaby konieczność ponownego przeprowadzenia przewodu. Pozostaje zatem tytuł rozprawy, który zawiera element „na podstawie badań terenowych w Dharamsali”, jakkolwiek obszerna część rozprawy (s.7-255) napisana została nie na podstawie badań terenowych, tylko dzięki wyzyskaniu materiałów źródłowych i opracowań.

2. Teza pracy i deklarowane oraz wykorzystane metody badawcze

Autor dysertacji określił ją poprzednio i w poprawionej wersji jako mającą „charakter interdyscyplinarny, przynależąc zarazem do zakresu religioznawstwa czy szerzej ujmując, do dyscypliny nauki o kulturze i religii” (s. 419) i wykorzystującą „metodologię badań z zakresu historii religii”. Tę ostatnią Autor uzupełnił obecnie o istotne doprecyzowanie w podrozdziale 1 Rozdziału 2 pt. „Wstęp. Uwagi metodologiczne” (s. 69-72): „Zastosowana metodologia odpowiada ogólnym założeniom metodologii z zakresu historii religii, która bazuje na analizie tekstów badanej kultury (przypis 202). Do analizy wykorzystano ograniczoną ilość tekstów źródłowych, jak i w większości, opracowania bazujące na tekstach źródłowych. Ten stan rzeczy wynika z faktu, że praca nie jest z założenia dysertacją z zakresu historii religii, a jej część „historyczna” stanowi uzupełnienie badań antropologicznych” (s. 69).

Autor pozostawił przedstawiony w pierwszej wersji rozprawy opis metodologii badań historycznych z odwołaniem do J. Topolskiego (s. 205) i historiozofii na podstawie P. Wasyluka (s. 71) oraz badań terenowych, etnograficznych, w tym jakościowych (s. 262-276) z niewielkim rozszerzeniem np. o metodę „hanging out” (s. 265).

W związku z niemożnością prowadzenia badań terenowych w Indiach – z uwagi na stan pandemii Sars-Covid-19 – niemożliwe było także wprowadzenie postulowanej w poprzedniej recenzji równowagi w zakresie obszerności poszczególnych części pracy opartych na różnych

metodologiach. Nadal większą jej część stanowi omówienie kwestii rozpoznawania i funkcjonowania instytucji „tulku” w społeczeństwie tybetańskim, a nie współczesny odbiór konkretnego zastosowania metody wyboru reinkarnacji w odniesieniu do panczenlamów na podstawie badań antropologicznych.

Uważam, że w stosunku do poprzedniej wersji pracy doktorskiej Autor zdobył większą samoświadomość w zakresie stosowanych metod i umiejętności ich opisanie. Sądzę, że obecnie praca zyskała w nowej wersji w tym zakresie.

3. Struktura rozprawy

Na poprawioną rozprawę doktorską składają się następujące części: „Wstęp” (s. 2-6), cztery rozdziały merytoryczne, odpowiednio Rozdział 1 „Instytucja tulku w buddyzmie tybetańskim” (s. 7-62), podzielony na sześć podrozdziałów, Rozdział 2 „Panczenlamowie – pomiędzy religią i polityką. Trzy pojęcia” (s. 62-206), podzielony na pięć podrozdziałów z licznymi podpunktami, Rozdział 3 „Podwójny wybór Panczenlamy XI” z trzema podrozdziałami (s. 206-255), Rozdział 4 „Badania terenowe w Dharamsali” z czterema podrozdziałami i licznymi podpunktami (s. 255-418) i jako piąty „Podsumowanie” (s. 418-427) oraz „Aneks” zawierający „tłumaczenia biografii panczenlamów” (s. 427-439), Bibliografia (s. 439-466) i Indeks (s. 466-479).

W czterech rozdziałach Autor umieścił obecnie podrozdziały dotyczące stanu badań, uzupełniając w ten sposób istotną lukę poprzedniej wersji rozprawy. Jest to rozwiązanie nietypowe, zwykle umieszcza się bowiem opis stanu badań w odniesieniu do całości prezentowanego w rozprawie doktorskiej zagadnienia badawczego w jednym rozdziale, dzięki czemu można poznać nowatorskie walory dysertacji. Uważam jednak, że dodanych obecnie ok. 15-20 stron omawiających wkład innych badaczy w interesujący Autora temat stanowi ważne rozszerzenie pracy.

4. Treść rozprawy

Zasadniczą część pracy stanowią cztery rozdziały merytoryczne. W stosunku do poprzedniej wersji rozprawy nastąpiły istotne zmiany w treści poszczególnych rozdziałów. Zasadne będzie omówienie ich w odniesieniu do schematu poprawy rozprawy, zaproponowanej w poprzedniej recenzji.

1. W rozdziale 1 proponowane było „umiejscowienie koncepcji tulku w doktrynie buddyjskiej (poszerzyć odpowiednio rozdział pierwszy, wskazać i omówić dłuższe cytaty w oryginalnych źródłach buddyjskich, a nie tylko opracowaniach)”. Postulowane poszerzenie rozdziału 1 rzeczywiście nastąpiło. Opierając się na stosownych opracowaniach (w tym pracy P. Williamsa, D. Drewesa i inn.) Autor ukazuje szerszą perspektywę buddologiczną koncepcji inkarnowanego nauczyciela, omawia znacznie szerzej koncepcję trzech ciał Buddy i bodhisattwy. W podrozdziale „Geneza i rozwój instytucji tulku w Tybecie” (s. 39-52) pojawiło się obszerne naświetlenie narodzin w Tybecie wyjątkowej w buddyzmie praktyki odnajdywania kolejnej reinkarnacji zmarłego mistrza. Autor dysertacji trafnie ukazał przy tej okazji znaczenie bodhisattwy Awalokiteśwary dla Tybetańczyków, ale też różne poglądy na temat genezy tej praktyki w ujęciu różnych szkół buddyjskich, buddystów i buddologów, w tym ważną rolę tybetańskiego monastycyzmu. Uważam, że obecnie ten podrozdział jest wnikliwą analizą genezy instytucji tulku w Tybecie.

Także kolejny podrozdział o „Miejscu instytucji tulku w kulturze Tybetu” (s. 56-62) został uzupełniony o trafne spostrzeżenia i objaśnienia pytań badawczych stawianych przez Autora rozprawy, dzięki czemu można lepiej zrozumieć przedstawiane przez niego informacje i argumenty. Autor słusznie wykorzystał obecnie monografię G. Samuela *Civilized shamans* i wywołaną przez nią dyskusję odnoszącą się do kwestii elementu szamańskiego w buddyzmie tybetańskim.

Co do uwag szczegółowych można zauważyć, że Autor nie zawsze korzysta z najwłaściwszych opracowań i tak np. cytuje przekład pracy M. Seegersa z niefortunnymi tłumaczeniami na j. polski jak „świat czystej formy”, „świat bezforemny” (s. 27, przypis 72), zamiast „świat materii subtelnej” i „świat niematerialny” (por. M. Mejor, *Buddyzm*, Prószyński i S-ka, 2001; A. Bareja-Starzyńska, *Czikula kereglegczy. Zasady buddyzmu*, WUW, 2006).

2. Kolejna propozycja zmiany w pracy doktorskiej dotyczyła historycznych uwarunkowań instytucji tulku i ich implikacji politycznych. Sugerowane były 2 rozwiązania: „1) skrócić i wykorzystać napisany rozdział drugi, osadzić kategorie emiczne w tekstach tybetańskich podając cytaty ze źródeł dokumentujące tezy Autora lub 2) zmienić koncepcję, nie kładąc takiego nacisku na kategorie emiczne i przedstawić tylko rys historyczny rozwoju instytucji tulku w Tybecie)”.

Autor zastosował drugie rozwiązanie. Najbardziej uderzające zmiany w pracy nastąpiły właśnie w rozdziale 2, który w poprzedniej wersji oparty był na analizie trzech kategorii „emicznych” (*yab sras gnyis*, *mchod yon* i *chos srid zung 'brel*) w sposób trudny do uznania za właściwy metodologicznie, natomiast w obecnej wersji omawia trzy terminy tybetańskie jako zagadnienia związane z koncepcją „tulku” w sposób wyczerpujący, oparty na wszechstronnej analizie, w tym etymologiczno-semantycznej i społeczno-historycznej. W rozdziale wyzyskane zostały wartościowe opracowania wybitnych tybetologów.

Uważam, że praca bardzo zyskała na tej zmianie i obecnie w rozdziale 2 nie widzę sprzeczności metodologicznych, które krytykowałam we wcześniejszej wersji pracy. Rozdział ten czyta się teraz łatwiej, jest bowiem logicznie skonstruowany i interesujący poznawczo.

3. Następną sugestią poprawy rozprawy wskazywała, by przedstawiony został „Panczenlama jako tulku, kwestia podwójnego wyboru – znaczenie doktrynalne i historyczne /polityczne tego tytułu i instytucji (dać krótkie omówienie)”.

Zmiana została wprowadzona. Związek panczenlamów i dalajlamów omówiony został obecnie z uwzględnieniem strukturyzujących aspektów relacji: konkretnych osób, określonych tradycji przekazu inicjacji oraz zachowań rytualnych, szczególnych bóstw buddyjskich i dwóch dzielnic Tybetu Centralnego (czyli środkowego).

Zdarzają się jednak w rozprawie pewne niedociągnięcia. Przyznaję, że nie jest dla mnie wystarczające powołanie się na pracę J. Sieradzana (s. 202, przypis 650), by zaprezentować bardzo ważny opis dotyczący „braku wyraźnego rozróżnienia na sferę *sacrum* i *profanum*” jako „charakterystycznego dla buddyjskiego sposobu poznawania

świata i funkcjonowania w świecie” (s. 202), skoro ma to stanowić „dystynktywną cechę tej [czyli tybetańskiej – AB-S] kultury” (s. 202).

W wypadku źródeł tybetańskich Autor nie argumentuje czemu sięga do tych, a nie innych pozycji i można podejrzewać, że stosuje prosty sposób wyszukiwania wyrażeń tybetańskich w bazie danych Buddhist Digital Resource Center (BDRC, dawniej TBRC). Jest to pewnego rodzaju metoda, jakkolwiek w wypadku dyskusowania ważnych kwestii przenikania religii i władzy świeckiej w Tybecie należałoby sięgać do takich utworów, które miały kluczowe znaczenie dla działalności i historii państwa i umieć swój wybór odpowiednio uzasadnić, np. dlaczego użyty jest cytat na stronie 168 z utworu *Sa skya'i chos 'byung gces bsdu*s ('Zebrane historie upowszechniania buddyzmu [w ramach] szkoły Sa skya') czy na s. 170: *Dge lugs pa'i grub mtha' spyi bshad* ('Szczegółowy komentarz [objaśniający] szkoły filozoficzne [w ramach] szkoły Gelugpa'), przy czym przekład tytułów na j. polski nie został przez Autora podany.

W przypisie 574 Autor cytuje fragment pracy A. McKaya, a jednocześnie podaje, że w swojej pracy o Panczenlamie IX F. Jagou nie precyzuje, kiedy stosowano podział na Tybet wewnętrzny i zewnętrzny – uzupełnię więc tę informację, że na szerszą skalę stosowano taki podział od 1917 r., gdyż wtedy odbyły się negocjacje na ten temat pomiędzy stroną tybetańską a chińską. Ale nie dotyczyło to „dworu cesarskiego”, tylko powstałej w 1912 r. republiki chińskiej.

4. Następnie w ramach poprawy miała zostać naświetlona „kwestia podwójnego wyboru [panczenlamy] na tle wydarzeń politycznych”. Ma to miejsce w rozdziale 3 rozprawy.

Dodany został stan badań, a także uzupełniające informacje o wydarzeniach politycznych pomagające zrozumieć sytuację Tybetańczyków w latach 90tych i 2000nych. Problem podejścia Tybetańczyków do kwestii dwóch panczenlamów omówiony jest także w rozdziale 4, przygotowanym na podstawie badań terenowych w Dharamsali.

5. Kolejna sugerowana zmiana dotyczyła współczesnego odbioru omawianej kwestii, czyli wyboru dwóch panczenlamów w społeczności emigrantów przez „poszerzenie kręgu respondentów o wywiady jakościowe poparte dyskusją z literaturą przedmiotu (badań religioznawczych i antropologii kulturowej), tak by umieścić omawianą problematykę w szerszym dyskursie tożsamościowym”, a jeśli kolejny wyjazd i badania terenowe nie byłyby możliwe, wówczas sugerowane było by „dotychczas przeprowadzone wywiady obudować szerokim dyskursem z literaturą przedmiotu i zmienić tytuł pracy, by badania terenowe nie stanowiły tak ważnego elementu tytułu i samej rozprawy”. Jak się okazało kolejne badania terenowe nie były możliwe, jak również zmiana tytułu rozprawy.

W stosunku do wcześniejszej wersji pracy w rozdziale 4 dodane zostały informacje (s. 278-285) na temat osób, które udzieliły wywiadów. Uważam, że jest to potrzebny dodatek pozwalający na bliższe poznanie respondentów i zbudowanie zaufania do ich wypowiedzi przez czytelników rozprawy.

Niestety postulat dotyczący szerokiego dyskursu z uwzględnieniem literatury przedmiotu nie został zrealizowany w rozprawie. Rozdział 4 zawiera opis metody i uzyskanych rezultatów, ale pozbawiony jest niemal całkiem refleksji antropologicznej. Autor uzasadnia swoją obszerną prezentację wyników badań w postaci raportu opartego na „analitycznym modelu kategorialnym” „chęcią udowodnienia, że autor zna, rozumie i potrafi zastosować określoną metodologię stosowaną w badaniach tego typu” (s. 420). Autor opisuje co prawda w nowej wersji, jakie zjawiska inni badacze zauważyli w odniesieniu do Tybetańczyków na emigracji, np. sekularyzację, bezstronność wobec szkół religijnych, prywatyzację kultury, reżim tożsamości, desakralizację systemu edukacji, autoorientalizację, elastycznej liminalności, zagadnienie autoprezentacji tożsamościowych, mit o Szangrili, utowarowienie buddyźmu tybetańskiego, odchodzenie od tożsamości regionalnych i lokalnych itp. na s. 398-406. Określa je jako „rozważania dotyczące różnorodnych czynników które mogły wywrzeć swój wpływ na wyrażanie przez respondentów opinii na temat tulku” (s. 406). Niemniej nie wiąże ich w konkretny sposób z poszczególnymi wynikami swoich badań, a przez to pozostają raczej opisem stanu badań na temat emigracji tybetańskiej, aniżeli oczekiwaną pogłębioną refleksją naukową Autora na temat instytucji tulku wśród współczesnych tybetańskich emigrantów w Indiach. Wydaje się, że Autor rozprawy nie potrafi koncepcji innych badaczy odnieść do wyników swoich badań i wejść w rzeczywisty naukowy dyskurs. Uważam to za największy niedostatek poprawionej wersji doktoratu.

6. Ostatnia sugestia poprawy dotyczyła konieczności uzasadnienia obecności materiału źródłowego w Aneksie i w tym celu powoływania się na niego w odpowiednich miejscach pracy. W tym zakresie w poprawionej wersji doktoratu niewiele się zmieniło w stosunku do pierwszej wersji rozprawy.

Jakkolwiek Autor wspomina, że na podstawie krótkich biografii panczenlamów zawartych w Aneksie zostały przygotowane biografie panczenlamów (s. 76), jednak nie ma do nich wielu odwołań w pracy, tak by uzasadnić, że te bardzo skrótowe encyklopedyczne biogramy wniosły cokolwiek nowego do wiedzy tybetologicznej na temat omawianych postaci.

5. Strona formalno-redakcyjna pracy

Rozprawa jest dobrze przygotowana od strony redakcyjnej. Wiele poprawy nastąpiło w zakresie stylu języka polskiego. Niektóre nowe fragmenty pracy czyta się z przyjemnością z uwagi na precyzyjny język i logiczny wywód. Niektóre zgłoszone wcześniej uwagi co do zapisu zostały uwzględnione, jak np. „Koszut” na „Choszut”. Natomiast nadal termin „Azja Centralna” należy poprawić na „Azja Środkowa”, „Centralny Tybet” i „Tybet Centralny” na „Tybet środkowy”, „Czyngiz-chan” na „Czyngis-chan”, „choć to” na „choć”, „czego to” na „czego”, „kiedy to” na „kiedy”, „tyle to” na „tyle”, itp. Kolokwializmy jak „na recepcji” należy zamienić na „w recepcji”. Można też odnotować błędy w stosowaniu interpunkcji w rozdziale 4 w nowo dopisanym opisie respondentów. Należy także wprowadzić odmianę nazw własnych takich jak „w Kham” – poprawić na „w Khamie”, „w Ladakh” – „w Ladakhu” itp.

Radziłabym także w rozprawie doktorskiej zastąpić popularny i bardzo obszerny semantycznie termin „książka” bardziej adekwatnymi wyrażeniami, jak „monografia”, „opracowanie”, „publikacja”, „pozycja” itp.

Autor w obecnej wersji doktoratu w wielu miejscach uzupełnił daty, czego brakowało w poprzedniej wersji rozprawy. Dodany został także wykaz wyrazów azjatyckich na końcu pracy, gdzie umieszczono transliterację tybetańską wg Wyliego i zapis spolszczony. Natomiast nadal aktualne są uwagi co do sposobu spolszczenia. W wypadku j. tybetańskiego jest to sposób arbitralny i niepoparty żadnymi argumentami, co odnotowałam w poprzedniej recenzji. Także w kwestii zapisu wyrazów sanskryckich Autor deklaruje spolszczenie bez podania wzoru i można odnotować *cakravartin* zamiast *czakrawartin* (s. 475), *Astasahasrika* zamiast *Asztasahasrika* (s. 20, 26, 479) itp.

6. Wykorzystany w pracy materiał źródłowy

W kwestii wykorzystania materiału źródłowego z Aneksu uwagi zostały poczynione w obecnej recenzji przy okazji omawiania treści rozprawy.

Należy odnotować znaczący wkład wielu wcześniej nieuwzględnionych opracowań wykorzystanych obecnie w pracy i odnotowanych w bibliografii (77). Także w zakresie źródeł w j. tybetańskim pojawiły się trzy nowe pozycje.

Można dodać, że w wypadku cytowania źródeł tybetańskich, które umieszczone są w bazie danych Tibetan Buddhist Resource Center (TBRC), przemianowanej obecnie na Buddhist Digital Resource Center (BDRC) zwykle podaje się numer identyfikacyjny dzieła, autora lub miejsca. Np. w wypadku utworu *dge lugs pa'i grub mtha' spyi bshad* jest to W1AC6.

7. Ocena merytoryczna pracy

Oceniając rozprawę w poprawionej wersji stwierdzam zdecydowaną poprawę w stosunku do wcześniejszej wersji pracy. Odnotowuje w przeważającej mierze zastosowanie się do schematu poprawy zaproponowanego w poprzedniej recenzji. Zachowuję nadal swoje uwagi co do nieadekwatności tytułu rozprawy i nierówności zasadniczych części pracy, a więc części pierwszej, obejmującej rozdziały 1, 2, 3, które oparte są na analizie o charakterze historycznym (lub miejscami historiozoficznym) na podstawie opracowań (przede wszystkim) i w mniejszym stopniu źródeł dotyczących wybranych aspektów życia Tybetańczyków w odniesieniu do instytucji tulku oraz traktowanego jako drugą część pracy rozdziału 4, opartego na metodzie jakościowej. Mimo mniejszej obecnie dysproporcji w liczbie stron obu tak rozumianych części pracy, zauważam refleksję naukową i wkład naukowy Autora rozprawy głównie w części pierwszej, czyli w rozdziale 1, 2 i 3, natomiast w rozdziale 4, niestety, odnotowuję jej niewiele.

Podsumowując całość pracy konkluduję, że przedstawiona do ponownej oceny rozprawa doktorska mgra Maksymiliana Wocha zatytułowana *Pomiędzy polityką a religią. Obraz instytucji tulku w społeczności tybetańskiej na uchodźstwie w kontekście kontrowersji związanej z podwójnym wyborem panczenlamów, na podstawie badań terenowych w Dharamsali* przygotowana pod opieką dr hab. Artura Przybysławskiego, prof. UJ **spełnia wymogi stawiane przed pracami doktorskimi.**

A. Bary-Stronczyk

15.07.2021